

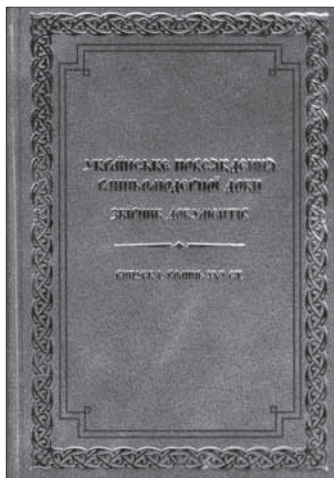
ІСТОРІЯ ЗНИЗУ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

(Презентація видання «Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск I: Волинь XVI ст.» / Упор.: В. В. Безпалько, М. Б. Висотін, І. О. Ворончук, М. М. Кучерук, Ю. І. Чубик /
Наук. ред. Ірина Ворончук. – К., 2014. – 739 с.)

Відділ історичних пам'яток українознавства НДІУ опублікував перший документальний збірник «Українське повсякдення ранньомодерної доби. Випуск I: Волинь XVI ст.» (К., 2014. – 739 с.), започаткувавши ним видання «Серії документальних джерел». Як історичний напрям повсякдення охоплює найширші сфери буденного людського життя. Ще на початку XX ст. у 1902 р. видатний український історик, у подальшому один із перших українських академіків Орест Левицький писав: «Найближчим завданням історичної науки є по можливості всебічне живе і повне зображення минулого життя в його повсякденних буденних проявах»¹. Проте за радянської доби історії повсякдення не надавалося уваги, тож у вітчизняній історіографії повсякдення – молодий напрям.

Документальний збірник представляє повсякдення людної Волинського регіону XVI ст., коли значна частина українських земель, у тому числі й Волинь, більшу частину століття входили до складу Великого князівства Литовського, а 1569 р. увійшли до нового державного утворення – Речі Посполитої. Це час ранньомодерної доби: суспільство вже стоїть на порозі змін, але укорінені

¹ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии. – К., 1902. – С. 2–3.

віками буденні звичаї і традиції середньовіччя є доволі міцними, виявляючи себе в різноманітних реаліях тогочасного життя.

Термін «повсякдення» до наукового вжитку ввів видатний історик, представник французької школи «Анналів» Фернан Бродель, а один із засновників теоретичних підвалин історії повсякдення німецький філософ Едмунд Гуссерль називав сферу людської буденності «життєвим світом», розуміючи під ним індивідуальний досвід суб'єкта. Особливістю історії повсякдення є звернення дослідницького інтересу в бік так званих «непомітних», «маленьких» людей, які залишилися безіменними в історії. Тож історія повсякдення з самого початку стала реконструкцією «життя звичайних людей», тому «історію повсякдення» подеколи називають «історією знизу».

Перед історією повсякдення ставиться завдання вивчити звичний світ, те, як живуть люди у своєму буденному житті, базуючись на сформованих здоровим глуздом латентних знаннях. Крім того, дослідження повсякденних реалій дозволяє врахувати й такий вимір життя, як його «бачення зсередини», тобто самими тогочасними людьми. Людину оточують два рівні структур: матеріального і нематеріального життя, які охоплюють людську психологію і

щоденні соціально-культурні практики. Умови щоденного існування мають визначальний вплив на світогляд і поведінку людей, їх взаємодію, ціннісні орієнтації тощо, що має важливе значення для розуміння будь-якої доби. Отже, повсякдення – це щоденне існування людини з усім, що її оточує, – навколишнім середовищем, побутом, культурним тлом, мовною лексикою тощо.

Останнім часом значно зріс інтерес до історії повсякдення минулих часів, попри це, ми не маємо відповідей на багато, здавалося б на перший погляд, простих питань. Зокрема, як проходив звичайний день рядової людини: шляхтича, селянина, міщанина або дитини? Що становив собою звичний для них простір обживання, який оточував їх у повсякденному житті з дитинства і до останку? Яким був щоденний розпорядок, коли зазвичай прокидалися, як вдягалися щодня, а як на свята, що снідали і вечеряли, загалом, з чого складався раціон щоденного харчування, як і чим відрізнявся для людей різних верств і статків? Якими були щоденні контакти і стосунки рідних та близьких, з ким приятелювали, про що спілкувалися? Яким було тогочасне дитинство, як ставились до дітей, чому їх вчили та як виховували, як вдягали, в які ігри гралися діти, коли закінчувалося дитинство для шляхетських дітей і дітей простолюду? Врешті, про що мріяли тогочасні люди, до того ж не всі разом (класи і маси), а окрема людина – цілком конкретні чоловіки і жінки, чого прагнули, чого чекали від життя, на що сподівалися?

Щоб дати відповіді на ці та багато інших запитань, необхідно вивчити весь комплекс джерел, які є в розпорядженні вітчизняних дослідників, оскільки

однією з причин незадовільного знання власного минулого є нерозробленість джерельної бази. Тим більше, що для вивчення проблем українського повсякдення ранньомодерної доби така база наявна. Йдеться про величезний документальний масив так званих актових книг, тобто судових справ, які відклались унаслідок діяльності судово-адміністративних установ, у першу чергу гродських і земських судів, що функціонували в українських землях з XV до 40-х років XIX ст. Більшість визначних дослідників історії ранньомодерної України відзначали інформаційний потенціал і масовий характер даного джерела, що має особливо важливе значення для вивчення саме історії повсякдення.

Безперечно, характер актових книг як документації шляхетського судочинства накладає певний відбиток, проте в актах виступає не лише шляхта, а й інші верстви тогочасного соціуму. Річ у тім, що суди, маючи так зване право «в'їчности», тобто право надання юридичної сили документам приватного характеру, здійснювали функції нотаріальних закладів. У зв'язку з цим до актових книг вносились документи приватно-правного змісту для надання їм юридичної сили, зокрема: акти купівлі/продажу нерухомості, розподілу спадкового майна між родичами, дарчі надання, угоди про оренду та заставу маєтків, шлюбні контракти, вінові записи, тестаменти небіжчиків із розпорядженнями щодо дружин, дітей, слуг, челяді та майна, які відбивають тогочасне щоденне життя, різноманітні контакти, взаємостосунки та поширені соціальні практики.

Оскільки селянство, а також і міщанство, бо більшість міст мала приватний характер, входили до сфери матеріальних

інтересів шляхти, виявилось, що книги містять інформацію про селян і міщан, що є важливим показником інформаційного потенціалу даного джерела. Це тим більше важливо, що селянство, яке не залишило власних писемних пам'яток, характеризується у науковій літературі як «мовчазна більшість». Усе це підвищує цінність актового матеріалу для вивчення повсякдення нижчих верств населення, так званих «маленьких» людей.

З метою підготовки збірки укладачами було вивчено 160 актових книг гродських і земських судів Волині XVI ст., які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, зокрема у ф. 21 (Кременецький гродський суд), ф. 22 (Кременецький земський суд), ф. 25 (Луцький гродський суд), ф. 26 (Луцький земський суд), ф. 27 (Володимирський земський суд), ф. 28 (Володимирський гродський суд). Завдяки копіткій праці співробітників відділу історичних пам'яток В. Безпалька, М. Висотіна, І. Ворончук, М. Кучерук, Ю. Чубик було відібрано 320 актів, які розкривають найрізноманітніші сторони повсякденного життя тогочасної людинності та поширені соціальні практики.

За вміщеними у збірнику актами чіткіше простежується структура волинського суспільства, що дає можливість виокремити не лише основні соціальні стани, а й локальні групи всередині них, зокрема у шляхетському середовищі – клієнтельні, родинні, професійні, серед селянства – його структуру залежно до заданих параметрів, а також етнічні ідентичності тощо. Виразніше постає станова ієрархія та поляризація привілейованого стану, де найчисельнішу групу становила малозаможна шляхта, яка виконувала найрізноманітніші

служебні функції при заможній шляхті, заробляючи на життя. Внаслідок цього вибудовувалась соціальна вертикаль соціуму, знизу доверху поєднана служебними стосунками, або, точніше, стосунками взаємозалежності. За документами добре простежуються різні рівні цієї залежності. Так, декілька актів розкривають стосунки між панамі і слугами-шляхтою, які Марк Блок називає одними «із найміцніших суспільних зв'язків»², які, щоправда, не завжди були ідилічними, про що розповідають документи № 34, 55, 56, 189, 195, 223, 224, 247, 262, 263, 301. Іншими шляхами матеріального забезпечення для шляхти була військова служба (167, 295), служба в канцеляріях різних адміністративних установ, що виявляється практично у кожному документі збірки, де ми бачимо рядову шляхту у праці – на урядах підстарост, судів, підсудків, умоцтованих (адвокатів), возних тощо.

На підставі аналізу шлюбних пов'язань, номенклатури призначуваних за тестаментом опікунів дітей та маєтностей, а також свідків, що виступають у приватних документах (№ 105, 155, 198, 276, 313 та ін.), можна встановити не лише близькість і спорідненість певних родів та окремих родин, а й коло найближчих приятелів та друзів, тобто коло щоденних контактів і спілкування.

Низка актів висвітлює особливості культурних звичаїв та практик, як-от традицію зламання гербових печаток під час поховання покійника, аби ніхто не зміг ними скористатися (№ 159). Значне поширення мала опікунська практика у зв'язку з великою тогочасною смертністю населення. Зазвичай опікунами дітей

² Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. В. Шовкуна. – К., 2002. – С. 159.

покійних батьків виступають найближчі родичі (№ 155, 159, 163, 181, 221, 225, 276). Проте складні сімейні колізії виникають, коли за Литовським Статутом 1566 р. матір було позбавлено опіки над власними дітьми (№ 7, 21, 198). Так, документ № 7 розповідає про переживання молодої матері, яка мала віддати на виховання опікуну зовсім маленьку дитинку, та її прохання залишити дочку з нею, аби «до лепшого смислу и болших лет могла ся доховат». Низка документів переконує, що подеколи несумлінні опікуни, користуючись малолітством дітей, привласнювали їхнє майно, тож вихованці, досягнувши повноліття, роками боролися за повернення батьківської чи материнської спадщини (№ 36, 297). Вперше документально встановлено, що опікунська практика була поширеною також і серед селян (№ 245).

Оскільки дуже мало відомостей про тогочасне дитинство, вкрай цікавими є акти, які розкривають деякі моменти з життя дітей. Зокрема, простежується рання практика соціалізації шляхетських дітей, особливо незаможних родин, шляхом віддання їх ще в дитячому (7-річному) віці на службу (№ 43, 181, 255, 274, 279, 312). Так, ми бачимо шляхетських дітей, які, віддані «на науку писати», випасають панських коней. Зростаючи в ситуації постійних конфліктів, сусідських суперечок та наїздів, діти часто страждали, піддаючись жорстоким побоям, а нерідко навіть і гинули (№ 38, 39, 43, 165, 200, 279).

Простежуються повсякденні внутрішньосімейні взаємостосунки, зокрема між подружжям, батьками і дітьми, братами і сестрами та іншими родичами. Причому документи свідчать як про родинну солідарність, захист гідності і честі рідних (№ 19, 212, 234, 293), так і

конфлікти, що найчастіше виникали на майновому ґрунті (№ 14, 215, 233, 238, 253, 257, 270).

Низка документів розкриває різні аспекти повсякденного життя найбільшої тогочасної верстви української людності – селянства. Зокрема, пересвідчуємось: загальнопоширеною формою селянського господарювання на Волині у другій половині XVI ст. залишалося дворище, що змушує переглянути застарілі висновки української історіографії про проведення так званої «волочної поміри» на Волині у XVI ст. та обезземелення селян. Простежується структура та ієрархія різних груп сільського населення, оскільки за своїм складом воно було неоднорідним, його заможні групи становили бояри (путні і панцирні), гайдуки, стрільці, отамани, мельники, корчмарі, до них, вочевидь, можна віднести і «похожих», тобто вільних селян, які ще іноді траплялися. За розмірами земельних наділів у структурі селянської верстви можна виділити такі категорії селян: дворищні, півдворищні, третьдворищні, чвертьдворищні, волочні, півволочні, третинники, четвертинники, підсусідки, коморники, служебні хлопці й дівки, дворова челядь (вільна і невольна), наймити, жебраки тощо. Зрідка, але трапляються випадки надання волі селянам, у тому числі за викуп (№ 26, 183, 208, 261, 300). Так само українське міщанство розпадалося на патриціат (війти, лендвійти, купці, цехмістри, заможні ремісники і промисловці) та міський плебс, до якого відносились рядові міщани, домашні слуги, підсусідки, коморники, «люзни» люди та ін.

Потрібно зазначити, що шляхта добре розуміла значення селянського стану, оскільки земля без селян прибутку не дає. Тож документи розповідають

про боротьбу за селянські робочі руки, що знайшло вияв у практиці так званого «викочення» – організованому вивозі селян з усіма їхніми статками, худобою і реманентом до інших маєтків (№ 52, 61, 80, 282). З погляду соціальних аспектів важливими є документи, які містять кількісний і навіть поіменний склад селянських родин (№ 30, 80, 254, 282 та ін.), які одночасно розкривають прийняті у соціумі повсякденні демографічні практики. Про традицію селянських копних судів свідчить документ № 63. Низка документів містить інформацію про матеріальний стан селянства, що дозволяє зробити висновок про його добробут (№ 57, 70 та ін.). Селяни зовсім не виглядають «голими і босими», як ми звикли собі уявляти за підручниками. Це був добре заможний стан з доволі великими статками. Подеколи селяни були такими багатими, що орендували не лише окремі земельні наділи у шляхти, а навіть маєтки з селянами (№ 277).

Матеріальний вимір ранньомодерного повсякдення оприявнюють інвентарі, часом доволі детальні, дворів шляхетських маєтків з описом їхнього внутрішнього планування, виглядом господарських і житлових приміщень, інколи навіть інтер'єрів. Серед найцінніших речей і предметів шляхетського побуту, які зазвичай називають самі власники, виділяються коштовності, одяг, зброя, домашнє начиння. Одним із найважливіших елементів повсякденної загальної культури будь-якого соціуму, що засвідчував престиж і соціальний статус власника, є одяг, доволі детальні переліки якого з описами його вигляду та оздоблення представлено в документах збірника. Аналогічні реєстри селянського та міщанського майна дають уявлення про

те, як вони вдягалися щодня і на свята. Оскільки описи робилися з цілком прагматичною метою – для одержання від нападників відшкодування матеріальних збитків, то в описах зазначаються різновиди одягу, назви і ґатунок тканин, з яких вони вироблені, колір, оздоблення та його вартість. На підставі вміщених у збірці описів одеський художник Сергій Шаменков виконав реконструкції кількох різновидів шляхетського, міщанського та селянського одягу, представленого на рис. № 35, 36, 37, 38, 39, 46, 47, 48.

Декілька документів збірника оповідають про складність щоденного людського життя, яке відбувалося на тлі татарських нападів, що, порушуючи нормальний плин повсякдення, ламали долі тисяч людей (№ 25, 81, 85, 87, 89, 92, 103, 104, 298, 299). Про один із таких нападів 1573 р. інформує кременецький возний Стефан Покощовський, оскільки до полону потрапили його дружина і діти (№ 298). Тоді ж у татарський ясир була виведена повністю вся родина зем'янина Кременецького повіту Нестора Веселовського: батько, матір, брати і сестри. Опинившись у скрутному становищі, Покощовський і Веселовський звернулись до короля Генріха, який виділив їм татарських в'язнів для обміну на їхні родини. Покощовському вдалося визволити усю свою родину, а Веселовський не зміг повернути рідних, йому не повезло, оскільки його татарам вдалося втекти з його двору. Тож до 1597 р. він зміг викупити лише батька, про матір у документі вже не згадується, очевидно, вона померла в полоні, а сестри його протягом 24 років продовжували перебувати в Криму, чекаючи на викуп (№ 298, 299). З татарськими нападами були пов'язані й справжні людські драми, як, наприклад,

це трапилося в житті молодого подружжя Івана Романовича Сенюти і Мар'ї Олехнівни Борзобагатянки Красенської (№ 25). Не маючи відомостей про чоловіка, який опинився у полоні, Мар'я Олехнівна вдруге вийшла заміж. Повернувшись додому через сім років, Іван Сенюта не зміг пробачити дружині і вигнав її з маєтку.

Попри чіткий становий поділ, ранньомодерний комунікативний простір не був абсолютно замкнутим ні між окремими верствами, ні всередині самих станів. Звісно, перепони існували, але реальне життя вимагало щоденних контактів і взаємин людей різних станів і груп. Тож у буденному житті ми бачимо доброзичливе спілкування не лише шляхтичів між собою, а й шляхтича і ремісника-міщанина, шляхтича і селянина, селян і міщан, етнічних українців та представників інших народів.

Доволі своєрідною була тогочасна субкультура та ідентичність професійних вояків, яких пов'язував небезпечний фах, вояцька ідеологія та психологія спільноти, де цивільне населення в широкому значенні слова, охоплюючи і шляхту, і міщан, і селян, трактувалося у категорії «чужих», з якими вони поводитися доволі жорстоко (№ 97, 98, 99).

Низка документів збірника оприявнює повсякденний триб міського життя в його різноманітних проявах. Так, інвентарі Янушполя і Збаража не лише дають уявлення про стан тогочасних замкових укріплень, їх озброєння та топографію міського простору, а й про етнічно-соціальну структуру міщанського населення, поширені в містах ремесла і промисли, а також підвладний місту навколишній простір та контроль над прилеглими селами (№ 235, 236).

Кілька актів документально засвідчують про існування конкубінату, тобто практику позашлюбного життя, хоча в тогочасному повсякденні це явище усіляко приховувалось і на українському матеріалі практично невідоме (№ 233, 255, 256).

Можемо скласти уявлення про поняття шляхетської честі й гідності. 2 січня 1599 р. у місті Луцьку шляхтич Войтех Кендзерський забив на смерть Яна Ворону Боратинського. Проте якщо шляхетські поєдинки як засіб зведення рахунків з супротивником, навіть попри їх заборону королем, сприймалися гідними шляхетської честі, то підступне вбивство вважалось негідним для шляхтича. Луцький земський возний Іван Бурцевський, оголошуючи про огляд ним у Луцькому замку тіла забитого, відзначає, що Войтех Кендзерський «неотповедно потаємне непристойне, яко се доброму не годило, умисльне безбронне забил и окрутьне замордовал и из живу мертвого учинил» (№ 309). Найприкрішим для шляхтича було підваження шляхетського статусу, сумніви щодо його належності до шляхти за народженням, так звана «нагана шляхетства», коли виникала потреба в захисті шляхетської репутації (№ 234).

Декілька документів розкривають стосунки українського населення з іншими етнічними групами, зокрема найбільш чисельної єврейської (№ 228, 229, 230, 294).

Низка документів дає можливість з'ясувати, яким було харчування різних верств українського населення ранньомодерної доби (№ 25, 75, 88, 96, 177). Напрочуд цікавий опис продуктів харчування, які мав у своєму господарстві попович Степан Шолуха Дорогостейський, міститься у його скарзі (№ 177).

Кілька документів розповідають про тогочасні пошесті і хвороби (№ 2, 10, 11,

31). Зокрема, під 1571 р. ідеться про велику пошесть у Кременці, яка розпочалася з жовтня 1570 р. і продовжувалася ще 20 лютого 1571 р., отже, щонайменше чотири-п'ять місяців. Протягом цього часу місто зазнало значних людських втрат, покійників було так багато, що їх ховали у спільних могилах (№ 31). Рідкісний документ трапився про взаємостосунки лікаря і пацієнта, де йдеться про тогочасні методи лікування (№ 15, 16).

Отже, концепт повсякдення дозволяє під новим кутом зору поглянути на процеси внутрішнього українського життя – загальну культуру в її найширших аспектах, зокрема: систему господарювання, у тому числі форми землеробської праці, військової організації, характер фіскальної справи, контакти і взаємостосунки різних страт цілого соціуму, різноманітні публічно-правові процедури, символи і ритуали, пов'язані з найважливішими проявами і потребами людського життя, як-от: народження, одруження, поховання, релігійні свята, житло, одяг, харчування, тобто все, що було звичайним, що не викликало подиву тогочасних людей і сприймалося цілком буденно і звично.

Опубліковані матеріали дають можливість вивчати соціально-культурний організм ранньомодерного соціуму зсередини, очима його діючих осіб, а отже, виявити ціннісні підходи щодо їхнього розуміння повсякденної реальності. Описані у передмові кілька сюжетів далеко не вичерпують різнобічних аспектів і проявів повсякденного життя різних верств волинської людності XVI ст. Документи розкривають безліч інших речей, без яких немає повсякдення як такого. Наприклад, ми бачимо шляхтича, який на запрошення міщанина-ремісника сидить з ним у шинку; в той же час миттєву

розправу іншого шляхтича з міщанином, який дозволив собі необережне висловлення на його адресу; шляхтянку, яка захищає свого слугу; діток, що бавляться і, разом з тим, дітей, які потерпають від сусідського свавілля; жебраків, що поневіряються; дрібного торговця зі Львова, що продає по селах свій крам; жінок різних верств у буденних ситуаціях тощо.

Ставлення людей до тих чи тих речей матеріального світу, щоденних подій, рідкісних явищ, людських контактів може сприяти виявленню притаманних лише українцям рис характеру, особливостей світогляду та ментальності, тобто певних ознак психічного стану тогочасного українського люду.

Збірник документів доповнюють такі елементи наукового видання, як: вступ, предметно-тематичний словник матеріальних реалій повсякдення, словник застарілих слів та юридичних термінів, метрологічно-нумізматичний словник, іменний та географічний покажчики, ілюстрації тощо.

Публікація даної збірки, крім загального розширення джерельної бази з історії України, відкриває перспективи створення на новій документальній основі досліджень з нових для вітчизняної гуманітаристики галузей знання, зокрема етнології, історичної антропології, історичної демографії, генеалогії, соціальної психології, конфліктології, історичної географії та, врешті, українського повсякдення ранньомодерної доби, що загалом наблизить українську науку до стандартів сучасного наукового знання.

Ірина ВОРОНЧУК

кандидат історичних наук,
завідувач відділу історичних
пам'яток українознавства НДІУ